

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ՎԱԽԵՐԱԳՐԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՒ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (16-19-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

«...Թող չտաս իրենց հնազոյց եկեղեցիներում
ծնծղայ նուագելու, բարձր ձայնով երգելու
և գինի խմելու...»

(Հրաման Սուլթան Սուլէյման Ա-ի,
Վաւ. Թիւ 5, էջ 211)

Միջնադարեան հայ-թուրքական յարա-
բերութիւններ, դարասկիզբի հայկական
ցեղասպանութեան աղբիւրագէտ-պատմաբան
Փրոֆ. Աւետիս Փափագեանը ընթերցողների
սեղանին է դրել իր հերթական ուշագրաւ
աշխատութիւնը՝ «Թուրքական վաւերագրերը
Հայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր)»
խորագրով:

292 էջ ընդհանուր ծաւալով այս գիրքը
բաղկացած է աղբիւրագիտական առաջաբանից,
երեք գլուխների մէջ ամփոփուած ուսում-
նասիրութիւնից, նորայայտ վաւերագրերի
հայերէն թարգմանութիւններից եւ գիտական
օժանդակ նիւթերից՝ ծանօթագրութիւններ,
թուրք-հայերէն բառարան, անձնանուններ եւ
տեղանունների ցանկեր, բովանդակութեան
թրքերէն համառօտ ամփոփում եւ բոլոր Ստեփան
Ալաջաբեանի «Երկու Խօսք» կարծիք-գնահա-
տականը:

Աշխատութեան ծանրութեան կենտրոնը
Հայաստանի եւ հայերի մասին պատմող թուր-
քական նոր վաւերագրերն են, որոնք տքնալան
աշխատանքով, գիտական բանիմացութեամբ
եւ համբերատար սիրով թարգմանել, վերլուծել
եւ գիտական լայն շրջանառութեան մէջ է դրել
օսմանագէտ-պատմաբան Աւետիս Փափագեանը
Նախ՝ առաջարանի մասին («Առաջաբան»)
շարքային համեստ անունի տակ հեղինակը իր
ընթերցողներին է հրամցնում հիմադի գիտա-
վերլուծական մի լուրջ ուսումնասիրութիւն
կամ, աւելի որոշակի, մի տեսութիւն 16-19-րդ
դարերում ապրած թուրք յայտնի պատմա-
բանների, աշխարհագրագէտների, նշանաւոր
ճանապարհորդների մասին, նրանց ստեղծած եւ

սերունդներին ժառանգած աշխատութիւնների,
սուլթանական որոշումների, հրամանագրերի
եւ օրէնքների ժողովածուների, տեղեկագրերի,
գեկուցագրերի, վկայութիւնների եւ այլ բնոյթի
բազում-բազմազան վաւերագրերի մասին:
Ուշադիր կարդալով այն, ընթերցողը ձեռք է
բերում մինչ այս մեզ անծանօթ աւելի քան մէկ
տասնեակ թուրք հեղինակների եւ նրանց
աշխատութիւնների մասին կարեւոր տեղեկու-
թիւններ, որոնք աւելւում են Հայաստանի եւ
հայ ժողովրդի կեանքին եւ երախտիքի խօսք է
ստում այն հայ պատմաբանների մասին, որոնք
հետաքրքրուել, գտել, ուսումնասիրել, թարգ-
մանել եւ հրապարակել են յիշեալ թուրք
հեղինակների տպագրուած երկերից, արխիւա-
յին նիւթերից այնքան բան, որ հնարաւոր է
եղել:

Փրոֆ. Աւետիս Փափագեանը առաջինը
եւ ակնածանքով խօսում է պատմաբան-աղբիւ-
րագէտ Արամ Սաֆրաստեանի «Թուրքական
աղբիւրները...» քառահատոր աշխատութեան
մասին. «Թուրքական աղբիւրների գիտական
ուսումնասիրութեան ու հայերէն թարգմա-
նութեան նախաձեռնութիւնը, ինչպէս նաեւ
հրապարակումը պատկանում է Արամ Սաֆրաս-
տեանին: Մինչեւ Արամ Սաֆրաստեանը, հայ
պատմագրութեան մէջ ոչ ոք չէր զրադուել
թուրքական աղբիւրները վերծանելու, թարգ-
մանելու եւ գիտական շրջանառութեան մէջ
դնելու խնդրով: Նա առաջինն էր, որ ձեռ-
նարկեց օսմաներէնի իրաւական եւ պատմական
տեքմանների (եղբերի) թարգմանութեան բարդ
գործը»:

Այսպէս, արդոյ հեղինակը կարեւոր

տեղեկութիւններ է տալիս հայ պատմաբաններ, աղբիւրագէտներ, գիտական-թարգմանիչներ Սիմէոն Երեւանցու, Սարգիս Գարագոզի, Յակոբ Փափազեանի, Մանուէլ Զուլայեանի եւ այլոց յայտնաբերած, վերծանած կամ թարգմանած եւ հրապարակած թրքագիտական աշխատութիւնները մասին: 1967-ից իր «Զիհան-Յիւմա»-ն եւ «Յեզլիքէ»-ն որպէս աղբիւր հայ ժողովրդի պատմութեան (17-րդ դար)» ուշադրաւ աւարտաճառով (ռուսերէն հրատ. 1973, Երեւան), գիտնականների վերոյիշեալ խմբին է միանում Աւետիս Փափազեանը: Ռուսեր, որի հաւաքական ջանքերով թուրքական աղբիւրների եւ վաւերապրերի ուսումնասիրութեան, թարգմանութեան եւ հրապարակման գործը հասել է իր ներկայ մակարդակին:

Աշխատութեան բուն գիտա-հետազոտական բաժինը ամփոփուած է յաջորդական երեք գլուխներով մէջ (էջ 34-129)։

Ա- Հայերի իրաւական վիճակը Օսմանեան կայսրութիւնում:

Բ- Հողային քաղաքականութիւնն ու հարկային կառուցումները:

Գ- Պատմական Հայաստանը թուրք աշխարհագիրների երկերում:

Առաջին գլխում, ինչպէս յուշում է վերնագրերը, հեղինակը թուրքական վաւերագրերի հիման վրայ նկարագրում-վերլուծում է հայ համայնքի իրաւական վիճակը Օսմանեան կայսրութեան մէջ 16-19-րդ դարերում: Ըստ վաւերագրի ճիշդ է, որ Սուլթան Մեհմետ Բ-ը և Պոլիսը գրաւելուց տարւոյ տարի յետոյ յատուկ ֆերմանով հաստատեց Պոլսոյ հայոց պատրիարքութիւնը, տալով նրան հայ համայնքի հոգեւոր եւ քաղաքական գործերը վարելու իրաւունք:

Պատրիարքի համայնքային իրաւունքների ինչ-ինչ խախտումների դէպքում սուլթանները իրենց ֆերմաններով արգելել եւ սաստել են նրանց հեղինակներին եւ վերահաստատել պատրիարքական իրաւունքները, բայց, ինչպէս վաւերագրային փաստերով ցոյց է տալիս հեղինակը, դրանք հիմնականում կրել են ժամանակաւոր եւ ձեւակամ քննադատման թղթի վրայ: «Այլադաւան հպատակներին, — գրում է յարգելի հեղինակը, — աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանութիւն տալով, սուլթան Մեհմետ Բ-ը եւ նրա յաջորդները ջանում էին համայնքի

համակարգը ծառայեցնել իրենց մուսնոյական նպատակներին: Նրանք օգտագործում էին պատրիարքների հեղինակութիւնը՝ հպատակներին հլու հմազանդել եւ օտար պետութիւնների ազդեցութիւնից հեռու պահելու համար: Նրանց միջոցով զանազան էին տարրեր տեսակի հարկեր, թէ՛ պետութեան օգտին եւ թէ՛ պատրիարքութեան համար: (էջ 34)»

Մէջերեւոյ համապատասխան վաւերագրեր, Աւետիս Փափազեանը ցոյց է տալիս որ թուրք սուլթաններն ու բարձրաստիճան այլ պաշտօնատար անձինք մէկ ձեռքով ստորագրել են հայ համայնքին եւ հայ պատրիարքին շնորհած իրաւունքի ֆերմանները, իսկ միւս ձեռքով՝ խախտել ու արգելել դրանք: Այդ նոյն մեծագոր սուլթանների ու նրանց բարձր պաշտօնատարների ստորագրութիւնները կրող ֆերման-հրամանագրերով սեփականացուել-իսլամացուել, հրկիզուել ու քանդուել են հայ եկեղեցիներ ու եկեղեցապատկան շինութիւններ, գործադրուել-օրինականացուել են քրիստոնեայ հայերի հաւատափոխութիւնը, մանկահաւաճը, ստրկավաճառութիւնը, քնակավայրերի աւերում-կործանումը, բնակչութեան բալամը, խտրականութիւնը եւ հասարակական այլ չարիքներ:

Այս ամէնը Օսմանեան կայսրութիւնը հասցնում են տնտեսական եւ քաղաքական ծանրագոյն ճգնաժամի, ճնշուած փոքրամասնութիւններին մղում ինքնապաշտպանական-ազատագրական պայքարի, իսկ մեծ տէրութիւններին առիթը ընծայում շահագիտական միջամտութեան համար:

Ստեղծուած վիճակից դուրս գալու ձախող փորձեր էին 1830-ի Թանզիմատի եւ 1856-ի Հաթիթ-Հիւմայունի սուտ խոստումները եւ 1890-ականների հայերի զանգուածային անգուժ ջարդերը, բռնի իսլամացումը, որոնք երիտ-թուրքերի իշխանութեան ժամանակ հանգեցրին «20-րդ դարի՝ մարդկութեան դէմ ուղղուած առաջին ցեղասպանութեանը»:

Աշխատութեան երկրորդ գլխում հեղինակը ներկայացնում է 16-19-րդ դարերում Օսմանեան կայսրութեան մէջ իրականացուող հողային քաղաքականութեան հարկային համակարգի կառուցումների եւ հարկերի յաշիման ու գանձման փաստական պատկերը, միշտ հիմնուելով թուրքական աղբիւրների վրայ: Ան-

չուլտ, նա օգտագործում է նաև Հայկական, պարսկական, արաբական, ռուսական եւ այլ աղբիւրները, երբ հարկ է լինում հաստատել, ճշգրիտ կամ լրացնել թուրքական աղբիւրների հաղորդած փաստերն ու իրողութիւնները:

Օսմանեան օրէնսդրութեան պատմական աղբիւրների համառօտ տեսութիւնն անելուց եւ թուրքացիում ճորտատիրական յարաբերութիւնների առկայութեան մասին իր տեսակէտը շարադրել-հիմնադրելուց յետոյ, Հեղինակը ծանրանում է կայսրութեան տարածքում հողի սեփականատիրական ձեւերի, հարկերի տեսակ-ներին եւ մրանց բաշխման ու գանձման սկզբունքների եւ եղանակների վրայ:

Ժիշդ է վարուում Հեղինակը, երբ առաջինը մեզ ծանօթացնում է Հողի պատկանելութեան հիմնական որոշիչ սկզբունքի հետ: Նա գրում է: «Օսմանեան կայսրութեան հիմնադրումից յետոյ մուսուլման բոլոր հողերը պատկանում էին պետութեանը: Որեւէ երկիր մուսուլման ըմբացում հողը չէր խլում տիրոջից՝ այլ հողատէր գիւղացին առաջուայ մամն շարունակում էր մշակել այն: Գիւղացու մշակած հողը իրեն չէր պատկանում, այլ պետութեանը: Փաստօրէն գիւղացին հողին տիրում էր ժամանակաւոր քափուի իրաւունքով: Սակայն արտադրամէկից ստացուած եկամուտի համաձայն, պետութեանը վճարում էր 10-ից, 8-ից կամ 6-ից մէկը, որը կոչւում էր խարաջ»:

Հողատիրութեան ձեւերը կայսրութեան ողջ տարածքում, ինչպէս վկայում է Հեղինակը, որոշւում էին երկնով այս գլխաւոր սկզբունքից: Հողի տէրը պետութիւնն էր, պետութեան զերազոյն տէրը՝ սուլթանը: Ուրեմն, նա էլ տնօրինում էր այն եւ յատկացումներ անում նրանից իր պաշտօնականներին, ստեղծելով հողատիրութեան տարբեր ձեւերի առաջացման համար հիմք:

Թիշեալ ժամանակներում Արեւմտեան Հայաստանում մշակելի հողերը բաժանւում էին 3 հիմնական խմբերի. 1) Պետական հողեր, 2) Վակֆային հողեր, 3) Մասնաւոր սեփականատիրական հողեր (մուլք կամ հայրենիք): Հեղինակը վաւերագրերից քաղուած տուեալներին հիման վրայ տալիս է այդ խմբերի ու նրանց բաղում ճիշդաւորումների ծագման եւ կիրառութեան պատմականը՝ ճշգրիտ կամ

լրացնելով այդ բնագաւառում ընթերցողների նախապէս ունեցած դիտելիքները:

Ապա, Հեղինակն անցնում է Օսմանեան կայսրութեան մէջ կիրարկուող հարկային համակարգի հետազոտութեանը: Հարկը որպէս կայսրութեան պահպանութեան, նուաճողական պատերազմների եւ իշխող վերնախաւի շքեղ ապրուստի մատակարարման գլխաւոր աղբիւր, ամէնից աւելի է զբաղեցրել սուլթանների, օրէնսդիրների, իրաւագէտների, պատմաբանների, աշխարհագիրների ժամանակը, ուշադրութիւնն ու միտքը: Նրանք ենթելով պետութեան եւ սեփական կարիքների հաշուառումից եւ լայնօրէն օգտագործելով նախկինում գործած սեյնուկեան, պարսկական եւ արաբական օրէնքները, թուրք օրէնագէտները ստեղծում են հարկային օրէնքների սեփական համակարգը:

Ըստ այդ համակարգի, օսմանեան հպատակների վճարած հարկերը բաժանւում էին երկու խմբի՝ օրինական հարկեր, որ հիմնուում էին շարիաթի վրայ, եւ սովորութային հարկեր: Շարիաթական սկզբունքներով կամ պետական օրէնքներով նշանակուած հարկերի մէջ մտնում էին աշարը, խարաջը, զէմաքը եւ սրանց վրայ հիմնուած բազմատեսակ ու բազմաթիւ ուրիշ հարկեր: Սովորութային հարկերը նշանակւում էին սուլթանների յատուկ հրամաններով, արտակարգ դիմակերպի եւ առանձնապէս պատերազմների դէպքում:

Աւետիս Փափազեանի հետազոտութիւնից պարզ է դառնում հետեւեալ կարեւոր իրողութիւնը. եթէ առաջին խմբի հարկային օրէնքները ունէին թիշ թէ շատ որոշ հիմնաւորում ու զրոյթների կայունութիւն, երկրորդ խմբի օրէնքները զուրկ էին այդ ամէնից: Սրանք ժամանակի ընթացքում, ըստ երկրի իրադրութեան եւ ըստ կամա իշխողների, այնքան էին փոփոխուում, այնքան էր աճում նրանց թիւը, որ շատ զէպքերում նրանք հակասում էին ու ժխտում իրար, հարկահան պաշտօնականներին ապահովելով նորանոր եկամուտներ, իսկ ոչ մահմանական փոքրամասնութիւններին, այս թուում եւ հայերին, պատճառելով նոր, աւելի ծանր զրկանքներ:

Հարկատուների համար անշուշտ, դժբախտութիւն էր հարկատեսակների անսովոր շատութիւնը. քայքայող շրջանների բնակչու-

քեան համար պակաս աղիտալի չեմ եղել մասնակցելով օրինաւոր մամաշուած հարկերի դրոյքներին մեծ տատանումները: Ահա մի օրինակ. ըստ վաւերագրերի զխաւարկի վճարելի դրոյքը տատանուել էր 26 քաջէից 240 քաջէի սահմաններում: (Աքէճ — թրքական մանր արծաթեայ դրամ, որ յետոյ փոխարինուել է ղուրուշուվի Պարզ է՝ որ հարկահան պաշտօնեաները պիտի ձգտէին գանձել առաւելագոյնը:

Համաձայն գոյութիւն ունեցող պաշտօնական օրէնքների, հարկերի դումարային չափերը կամ դրոյքները պէտք է որոշուէին ըստ հարկատուների նիւթական վիճակի: Սակայն ըստ հուժեան ընդունելի այս սկզբունքը մեծապէս շարաշահուել է հէնց նրա օրէնսդիր հեղինակների, ապա՝ նաեւ ու յատկապէս գործադրող տեղական պաշտօնեութեան կողմից, կայսրութեան ոչ մահմանական փոքրամասնութիւններն հասցնելով ծայր աղքատութեան եւ տուել ու տեղ, արտ ու ալքի, հող ու Հայրենիք լքել-հեռանալու ստիպողութեան առաջ: Ահա, աշխատութեան մէջ նկարագրուած այդպիսի բազում դէպքերից մէկը, քաղուած էր դրումի վիլայէթի կանոններով-ուս բերուած թիւ 57 յօդուածը:

«Եւրիսանէի գիւղերի հողերը քարքարուտ են, մշակութեան համար պիտանի հողը չիլ է եւ գիւղացիների ապրուստը մեծ դժուարութիւնների հետ է կապուած: Զբաղողներից ոմանք խարաջն ու խսպէնջը եւ այլ հարկերը վճարելու կարողութիւն չունենալով՝ լքել են Հայրենիքը եւ ոմանք էլ ցրուելու վրայ են: Երբ գործին ծանօթ մարդիկ մանրակրկիտ կերպով քննեցին վերոյիշեալ գիւղերի ռայաների վիճակը, պարզուեց որ երկու տարուց ի վեր 180 ընտանիք լքել են Հայրենիքը եւ նրանց ուր գնալը յայտնի չէ: Որանց խարաջից, խսպէնջից եւ այլ հարկերից ոչ մի եկամուտ չի ստացուել»:

Եթէ յիշեալ բոլոր փաստերին աւելացնենք աշխատութեան մէջ քննուած «միայն անհատներից գանձուող հարկերի» եզակի, արտառուց փաստը, մեզ համար միանգամայն հասկանալի կը լինի հեղինակի գիտական զսպուածութեամբ շարադրուած եզրակացութիւնը. «Վերեւում բերուած փաստերը լիովին բացայայտում են Օսմանեան պետութեան կողմից նուաճուած տարածաշրջաններում, յատ-

կապէս պատմական Հայաստանում բնակչութեան նկատմամբ կատարուող խտրականութեան, ծանր հարկապահանջութեան եւ զանազան շարաշահումների եւ կողոպուտի հետեւողական քաղաքականութիւնը» (էջ 102):

Աշխատութեան վերջին երրորդ գլուխը նուիրուած է Պատմական Հայաստանը Քուրժ աշխարհագիրների երկերում թեմայի հետազոտութիւնը: Ետո կարեւոր եւ հետաքրքրական թեմա, որ մինչ այս անյայտ է եղել ոչ միայն շարքային ընթերցողների, այլեւ շատ հայ եւ օտար մասնագէտների համար: Թուրքական աշխարհագրական գրականութեան զարգացման կարճուց յետոյ, հեղինակն անցնում է բուն նիւթին: Նա պատմական հաղորդականութեամբ ընթերցողին է ծանօթացնում թուրք աշխարհագիրների, նշանաւոր ճանապարհորդների եւ պատմաբանների այն երկերին, որոնցում տարբեր ժամանակներում, տարբեր առիթներով, տարբեր ծաւալով ու խորութեամբ խօսում է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի, սահմանների, հարեւան երկիրների, բնութեան, քաղաքների ու գիւղերի, տոյժով դադարութեան (դեմոգրաֆի) կամ տնտեսութեան վիճակի մասին:

Այդ իմաստով հեղինակը առանձնացնում է 17-րդ դարում ստեղծուած երեք կարեւոր թուրքական աղբիւրներ. աշխարհագիր քեմթիպ Ձէլէպիի «Զիհան-Նիւուման» (Աշխարհի հայեւի), ճանապարհորդ Էվլիա Ձէլէպիի «Մեյանադ-նամէն» (Ուղեգրութիւն), եւ պատմագիր Միւնեճիմ Պաշիի «Զամի ատ-տոււլ» (Տիեզերական պատմութիւն) աշխատութիւնները: Աւետիս Փափազեանը նախ ընթերցողին հանգամանօրէն տեղեկացնում է այս մասին, թէ վերոյիշեալ աշխատութիւններում նրանց հեղինակներն ի՞նչ են պատմել կամ վկայել Հայաստանի եւ հայերի մասին. ապա, բարեխիղճ աղբիւրագէտը մասնագիտական քննարկման է ենթարկում նրանց օգտագործած աղբիւրների վաւերագրային որակն ու պատմական հաւաստիութեան աստիճանը: Այս ուղղութեամբ անհրաժեշտ յիշեցումներից, ցուցումներից եւ հնարաւոր ճշգրտւածութիւններից յետոյ, նա յանգում է մի կարեւոր եզրակացութեան. ըստ որում եթէ փաստագրական սխալները մեծ մասամբ վերագրելի են օգտագործուած պարակալեան, արարակալեան

եւ այլ արտաքին աղբիւրների ոչ ճիշդ վեր-
ծամամ եւ ամբմադատ օգտագործմանը, ապա
պատմական երեւոյթների եւ իրադարձու-
թիւնների մեկնարամամ ոչ գիտական, այլ
խտրական միտումները լրիւ վերագրելի են
թուրք հեղինակների ազգայնամտութեամբ:

Այս մասին հեղինակի մէջըեա՞ծ ու
մեկնարանած բազում-բազմապիսի զաւելտական
մօտեցող օրինակներից յիշեմ երկուքը: 1957-
ին Գեաթիպ Ձէլչպիի 300-ամեակի առիթով,
Թուրքիայում յոս տեսած ուսումնասիրութիւն-
ների ժողովածուի մէջ, պատմաբան Համիտ
Սատի Սելէնը «Ճիշտնսիւմ»-ին նուիրուած
գրութեան մէջ Գեաթիպ Ձէլչպիի «Արեւմտի»
երկրի մասին» խորագիրը կողով գլուխը դարձել
է «Արեւելեան Ամառուլիա»: Իսկ 1957-1983-ին
յոս տեսած «Ընդարձակ Օսմանեան պատմու-
թիւն» եօթնորոշակում, մանրամասն խօսուած
է կայսրութեան մէջ մտնող երկրների եւ
ժողովուրդների մասին, բայց Հայաստանի
մասին ոչ մի խօսք:

Նկատի ունենալով մերկ ստի եւ աննա-
խաղէպ ցնիթմի իրար զերազանցող բազմաթիւ
այսպիսի փաստեր, աշխատութեան հեղինակը
եզրակացնում է. «...ժամանակակից Թուրք
պատմաբանները իրենց աշխատութիւններում
հետապնդում են ազգայնամոլական նպատակներ,
փորձելով նենգափոխել եւ խեղաթիւրել Համալ-
խարձային ճանաչում ստացած պատմական
իրողութիւններ: Նրանք յատկապէս ճշդում են
Ժխտել Հայ ժողովրդի պատմական անցացի՝
Արեւմտեան Հայաստանի գոյութիւնը»:

Աշխատութեան երրորդ բաժնում (էջ
130-240) ընդգրկուած են հեղինակի կողմից
Թարգմանուած եւ առաջին անգամ մեզանում
գիտական շրջանառութեան մէջ դրուած վաւե-
րագրական նիւթերը՝ կանոնաւորման, մանկա-
հաւաքի վերաբերեալ վաւերագրեր, քերթներ,
պաշտօնական այլ Հրամանագրեր եւ գրութիւն-
ներ: Բացի այդ յաւելուած Թարգմանութիւն-
ները բաժնում զետեղուած Պոլսոյ եկեղեցիների
եւ ուխտատեղիների վերաբերեալ հինգ հրովար-
տակներ 18-րդ դարի պատմագիր՝ Պոլոս
կաղզւանցու Թարգմանութեամբ:

Վերոյիշեալ վաւերագրերի Հրապարա-
կումն ու գիտական ծանօթագրումը եւ առհա-
սարակ Հայ մշակոյթի մատուցուած կարեւոր

ծառայութիւն է: Այդ նիւթերը զգալապէս
սկզբնաղբիւրների ֆոնտը, կ'օգնեն ապագայ
Հայ պատմաբաններին աւելի փաստացի, աւելի
ճշմարտապատում աշխատութիւններ գրելու
օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան տակ
սարած փոքրամասնութիւնների եւ ի մասնա-
ւորի Արեւմտահայերի սոցիալ-տնտեսական
ծանր վիճակի մասին:

Վերջում պարտիմ նշել, որ աշխատու-
թեան ընդհանուր արժէքի մէջ իր որոշ բաժինը
ունի նաեւ գիտական օժանդակ նիւթերի Համա-
կաղզ՝ ծանօթագրութիւններ, բառարաններ,
տեղանունների եւ անձնանունների ցանկեր եւ
րովանդակութեան Թուրքերէն ամփոփում: Միջ-
նադարեան պատմական փաստերի, եղելութիւն-
ների եւ իրողութիւնների մէջ ճիշդ կողմնո-
րոշուելու Համար գիտական ծանօթագրութիւն-
ների այս Համակաղզը կարեւոր է եւ մասնագէտ
հետազոտողներին, եւ շարքային ընթերցողնե-
րին:

Ամփոփելու Համար Փորձ. Աւետիս
Փափագեանի սոյն աշխատութեան մասին ըստ
բաժինների իմ կատարած զննում-դատում-
արժեւորումները, հարկ է, թէկուզ շատ Համա-
ռօտ, պատասխանել հետեւեալ Հարցումներին:

ա) Ի՞նչն է եղել հեղինակի Համար
գլխաւոր խնդիրը աշխատութիւնը ծրագրել-
շարադրելիս եւ ի՞նչ քանով է կատարել այն:

բ) Ո՞ւմն է Հասցէագրուած գիրքը:
Աշխատութեան զննական ընթերցումն
ինձրեւ է այն Համոգման, որ նրա հեղինակի
գլխաւոր մպատակը եղել է հետազոտել,
հաստատել եւ ի ցոյց դնել պատմական
ճշմարտութիւնը 16-19-րդ դարերում հայ-
թրքական յարաբերութիւնների մասին, միշտ
յնուհետով իրենց, Թուրքերի ստեղծած, պահպա-
նած եւ հրատարակած վաւերագրերի վրայ:

Գլխաւոր առաջադրանքը կատարուած
է մասնագիտական Հատուկեամբ, բարեխղճու-
թեամբ եւ անմնացորդ: Պատմաբան, օսմանա-
գէտ, եւ աղբիւրագէտ հեղինակը ընտրել, Թարգ-
մանել, վերծանել, ծանօթագրել, Հրատարակել,
հետեւաբար եւ գիտական շրջանառութեան մէջ
է դրել 135 էջ ծաւալով մինչ այդ մեզ եւ
շատերին անյայտ վաւերագրեր, որոնք Թուր-
քերէն լեզուով վկայում են 16-19-րդ դարերում
օսմանեան կայսրութեան մէջ փոքրամասնու-

թիւներէր, կամ պաշտօնական-պետական արտայայտութեամբ ամնաւատ ռաեամներէ նկատմամբ կիրառուած խտրականութեան, ծանրագոյն հարկերի անհամար սահմանափակումների եւ ամենադժգոյն պատիժներէ մասին: Այսինքն՝ աշխատութեան տարբեր բաժիններում եւ տարրեր խնդիրներ շօշափելիս կրկին ու կրկին սպացուցուած-հաստատած է, որ աւելի քան չորս դարերի տեւողութիւն ունեցող այդ յարաբերութիւնները եղել են քրիտ իշխողի եւ հիւսն հպատակի, գրկողի եւ գրկուողի, բռնադատողի եւ արտադրող-ստեղծողի եւ քալանդ-վայելողի յարաբերութիւն, որ օրինակացուել է ամենազօր ստւելթաններէ, փաշաներէ ու պէյերի հրովարտականութիւններով, կարողացողութիւններով, ու հրամանագրութիւններով, որոնք, որպէս կանոն, աւարտուում են դաժան սպառնալիքներով:

Ամենուր մի միշտ կրկնուող այդ սպառնալիքները արդեօք չեն խօսում կայսերական հրովարտակով ու հրամանագրերով պարտադրուած օրէնքներէ, պահանջներէ, ու պարտադրութիւններէ անարդարացիութեան, անտանելի ծանրութեան եւ այդ ամէնի իբր հետեւանք՝ հայ ռաեայի ծայրաստիճան աղքատութեան եւ անվճարողականութեան մասին: Անշուշտ որ խօսում են:

Օսմանեան-թուրքական վաւերագրերի վրայ խորհրդած սոյն հաստատումներով Աւետիս Փափագեանը հիմնադրելով է ժամանակակից թուրք պատմաբանների յօրինած առասպելը օսմանեան-թուրքական դրախտի, հայոց քաղաքական անհնազանդութեան եւ պետական դաւաճանութեան մասին: Թուրք է, այս գիրքը ուշադիր կարդացող ամէն մի բանական մարդ, ինչ ազգի ու դաւաճանքի էլ պատկանի, պիտի չհաւատայ նման շինծու առասպելներէ, որոնցով ողողել են միջազգային պատմագիտական մամուլը, զրկանութիւնն ու աշխարհի զրադարանները:

Եւ վերջապէս ո՞ւմն է հասցէագրուած այս գիրքը:

Ըստ բնոյթի եւ ըստ էութեան այն հասցէագրուած է աշխարհին, մարդկութեանը, ազգերին ու ժողովուրդներին, միջազգային կազմակերպութիւններին, որ պաշտօն ու պարտաւորութիւն ունեն պահպանելու իրաւունքը, արդարութիւնն ու խաղաղութիւնը ազգերի միջեւ, բոլոր գիտնականներին, բոլոր

բարի կամ քի տէր մարդկանց, որոնք անկեղծօրէն մտահոգ են մարդկութեան ու ժողովուրդների բախտով: Խիստ անհրաժեշտ է, որ նրանք բոլորը ձեռքի տակ ունենան վերծանուած, հետազոտուած եւ ծանօթագրուած վաւերագրերի այսպիսի ժողովածու, որպէսզի բուն աղբիւրից իմանան պատմական ճշմարտութիւնը հայ-թրքական յարաբերութիւնների մասին:

Արդարեւ քննարկուող աշխատութիւնը ունի ճանաչողական մեծ արժէք, համոզելու, զանգուածային կարծիք ստեղծելու եւ վերաբերմունք մշակելու անվիճելի ոյժ, քանի խօսում է վաւերագրերի, այն է՝ ճշմարտութեան լեզուով: Այս բնոյթի եւ գիտական այս մակարդակի աշխատութիւնների հրապարակումը կարեւոր է երկու առումով: Նախ՝ հակազդելու համար թուրք պատմաբանների եւ աշխարհագետների նենգափոխումների չղաղարող մեծ հոսքին եւ ապա՝ համաշխարհային պատմա-աշխարհագրական ճանաչանութեան ու տեղեկատուների մէջ պաշտպանելու եւ պահպանելու համար Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդի մասին բուն պատմական ճշմարտութիւնը:

Եւ որպէսզի նպատակային եւ մեծապէս օգտակար այս գիրքը ըստ ամենայնի ծառայի իր բուն առաքելութեանը, պէտք է թարգմանուի անգլերէն լեզուի, ապա, հնարաւորութեան դէպքում, նաեւ ռուսերէնի եւ ուրիշ լեզուների: Վստակաշատ գիտնականի այս խիստ չահեկան աշխատութիւնը հայոց լեզուի նեղ սահմանի մէջ թողնելը, կը նշանակի խիստ փոքրացնել նրա օգտակար գործողութեան գործակիցը, կամ ազդեցութեան ոլորտը:

Ազգանուէր գործերի ազնիւ հովանաւորներ ունենք նաեւ մեր զաղութի մէջ: Մնում է նրանցից մէկն ու մէկի ուշադրութիւնը սեւեռել սոյն երկասիրութեան ազգօգուտ նպատակի եւ արժանիքների վրայ:

Անշուշտ, նաեւ մեզ, հայերիս է հասցէագրուած այս աշխատութիւնը, քանի որ մեր մէջ քիչ է թիւը շարքային, նոյնիսկ մտաւորական հայերի, որոնք տեղեկէ չլինելով հայ-թուրք յարաբերութիւնների բուն վաւերագրային փաստերին, միամտօրէն մեղադրում են սեփական ժողովրդին, թուրք պատմաբանների եւ քաղաքագետների վերեւ յիշուած մեղադրանքներին աւելացնելով հայրենալուծութեան հալածմ, քափառաւտէր գնչուի հոգեբանութիւն ունենալու մէջ:

Սա, պատմականորեն սխալ, հիմնադրուկ եւ վտանգաւոր մտայնութիւն է: Այսպէս մտածողները թող ուշադիր կարդան գրքի վաւերագրերի բաժինը (էջ 130-264) եւ հայ-թուրք յարաբերութիւնների փաստերին ի մօտոյ ծանօթանալուց յետոյ ասեն, թէ տուեալ պայման ու հանգամանքներում ի՞նչ պէտք է մտածէր ու անէր ազգը, որպէսզի չպատահէր այնպէս, ինչպէս որ պատահեց ամբողջ 400 տարի ու դեռ այսօր էլ շարունակւում է անմարդկային շրջափակումով, պարտադրուած անհաւասար պատերազմով եւ մասամբ նորին...

Հայաստանի եւ հայութեան մասին պատմական ճշմարտութիւնը բացայայտելու, քարոզելու եւ տարածելու կենսականօրէն կարեւոր գործում Փրոֆ. Աւետիս Փափազեանի այս գիրքը գիտական լուրջ ներդրում է, արժանի անվերապահ քաջալերանքի եւ անկեղծ շնորհակալութեան:

Հեղինակ՝ ԱՒԵՏԻՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ .

Գրախօսեց՝ ՍԱՐԳԻՍ ԵԱՓՈՒԾԵԱՆ

ԳՐԱԳԷՏԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԿԸ

Երբ ֆրանսացի երեւելի գրագէտ Ֆլօպէր քսանընիմգ տարեկան էր, գնաց հրատարակչիչ թով եւ ցոյց տուաւ Անոր իր գրած վէպին ձեռագիրը:

Հրատարակիչը կարողաց ձեռագիրը եւ քանի մը օր ետք, յայտնեց գրագէտին, թէ շատ հաւանած էր եւ որոշած էր զայն տպագրել: Բայց միաժամանակ՝ աւելցուց, թէ վճարում պիտի չընեն:

- Երբեք սովորութիւն չունիմ վարձատրելու երիտասարդ գրողներու առաջին գործերը, ասիկա իմ քացարձակ սկզբունքս է:

- Բայց պարոն, ասիկա իմ քսաններորդ գործն է, կը պատասխանէ Ֆլօպէր շեշտուած սրտնեղութեամբ,

- Բայց ո՞ր եմ միւսները, ինչո՞ւ հետոյ չբերիր, հարցուց հրատարակիչը զարմացած:

- Պատուեցի թոյլո՞րն ալ՝ գոհ չէի ոչ մէկէն, եղաւ հեղինակին կտրուկ պատասխանը:

Այս խօսքերը շատ հաճելի թուեցան հրատարակչիչն եւ վճարեց վէպին համար նշանակալից գումար մը:

Մանրավէպեր էջ 87

Վարդան Ա. Քինյ.

Տիպէրեան